

DOI: <https://doi.org/10.15407/bv2022.04.032>

УДК 093/094:61] (4)''145/17''(92)

Ірина Ціборовська-Римарович,

<https://orcid.org/0000-0002-5025-0767>,

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,

відділ стародруків та рідкісних видань,

Інститут книгознавства,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (м. Київ, Україна)

просп. Голосіївський, 3, Київ, 03039, Україна

e-mail: ciborirena@ukr.net

Медичні стародруки з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Мета статті – розкрити унікальність зібрання стародруків Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського для сучасних досліджень у галузі історії медицини, представити медичні стародруки, які зберігаються у фондах НБУВ, як документальні джерела з вивчення історії світової медицини. **Методологічною основою публікації** є загальнонаукові принципи історизму, системності та об'єктивності. Досягнення поставленої мети реалізовувалося за допомогою наукових методів, які використовуються при історико-книгознавчих та історико-бібліотекознавчих дослідженнях: книгознавчий, бібліографічний, палеографічний, джерелознавчий, компаративний. **Наукова новизна:** примірники медичних стародруків XV–XVIII ст. із фондів НБУВ авторства західноєвропейських лікарів та фармакологів дотепер не були об'єктом книгознавчих досліджень. Історико-книгознавча характеристика представлених видань візуалізує історію медицини, унаочнює наукові досягнення медиків минулого, сприяє ознайомленню з оригінальними текстами праць лікарів-новаторів. Джерелознавчий аналіз провенієнцій, які несуть у собі примірники видань, інформують про їх розповсюдження та користування ними у XVI–XIX ст. Власницькі записи, екслібриси й суперекслібриси медичних стародруків НБУВ фіксують їхнє побутування у власності лікарів, аптекарів, зберігання у монастирських книгозбірнях та приватних бібліотеках людей, непов'язаних з медичною діяльністю. **Висновки:** у контексті наукових досягнень провідних медиків минулого подано характеристику видань їхніх головних праць із різних галузей медицини (анатомії, хірургії, терапії, інфекційних хвороб, фармакології, ембріології), що нині зберігаються у фондах НБУВ. Серед них праці лікарів доби Античності і Середньовіччя: Гіппократа, К. Галена, Цельса, Діоскорида Педанія, Авіцені; лікарів Модерної доби: анатомів – А. Везалія, С. Бланкара, Й. Сваммердама, У. Гарвея; лікаря-новатора Парацельса; хірургів – А. Паре і П. Діоніса; інфекціоніста Д. Фракасторо; фармакологів – Л. Фукса, П. Матіолі, Й. В. Вайнмана. Наголошено, що стародруки медичної тематики становлять важливий сегмент інформаційного ресурсу НБУВ і заслуговують на належну увагу вітчизняних дослідників.

Ключові слова: історичне книгознавство, медичні стародруки, історія медицини, фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Гіппократ, Авіцена, Парацельс.

Нема мистецтва пліднішого від медицини.

Пліній Старший

Актуальність теми дослідження. Лікарська справа на всіх етапах розвитку людського суспільства завжди була життєво потрібною, викликала повагу до її представників, потребувала від лікаря високої ерудиції, особливих здібностей, умінь, рис характеру. Спрямована на піклування про здоров'я людини, часто на боротьбу за її життя, вона забезпечувала лікування хворих,

полегшувала страждання німецьких. Стародруки є важливою джерельною базою для різнопланових історичних студій, у т. ч. історії медицини. Насамперед це – праці провідних медиків минулого, інформація про розповсюдження та побутування їх примірників, яку надають провенієнції, гравійовані портрети лікарів, якими ілюструвалися видання їхніх праць.

Мета статті – розкрити унікальність зібрання стародруків Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського для сучасних досліджень у галузі історії медицини, представити медичні стародруки, які зберігаються у фондах НБУВ, як документальні джерела з вивчення історії світової медицини.

У рамках однієї статті охопити весь масив праць провідних медиків-учених минулого фізично неможливо¹, але концентруючи увагу на найвідоміших, можна продемонструвати, які проблеми у них порушувалися, охарактеризувати їхнє поліграфічне виконання, через біографічні дані розкрити вдачі медиків, що були, напевно, запорукою їхніх наукових досягнень, коло їх інтелектуальних зацікавлень, ставлення до обраної професії

Хронологічні рамки залученого документального матеріалу охоплюють час друкування стародруків – від другої половини XV ст. до 1800 р. Виклад матеріалу подається у хронологічній послідовності подій в історії медицини та публікації медичних стародруків. Очевидно, що історія медицини вкладається у загальноприйнятну хронологію всесвітньої історії людського суспільства: Давня історія – Античність, Середньовіччя, історія Модерної доби, яку ми і будемо дотримуватися.

Виклад основного матеріалу дослідження. З давніх-давен медицина вважалася мистецтвом. Для становлення медичної науки людству необхідно було накопичити великий практичний досвід у лікувальній справі та науково обґрунтувати його результати. На це пішли століття. Гіппократ називав медицину найгуманнішим із мистецтв. Культура Давньої Греції, яка стояла біля витоків європейської цивілізації, зробила свій вагомий внесок і в медицину. Суспільно важлива роль медицини в давнину віддзеркалюється у міфології, у медичних трактатах, що дійшли до нашого часу. У давніх греків існував цілий сонм богів, пов'язаних із лікуванням та здоров'ям. До нього відносили Асклепія – бога лікування, Епіону – одну з богинь, що полегшує біль; їхніх дітей: Телесфора – бога одужання, Махаона і Подалірія, які уславилися як досвідчені лікарі в часи Троянської війни, Гігією – богиню здоров'я, Панацею – богиню-всецилительку, Акесо – богиню одужання, Аглаю – богиню доброго здоров'я, Іасо – богиню лікування, Медітрину – богиню здоров'я та довголіття.

Ім'я легендарного давньогрецького лікаря **Гіппократа** (бл. 460 до н. е. – бл. 370 до н. е.), природознавця, філософа, стало символом лікарського фаху. Праці Гіппократа (загалом бл. 18 творів) увійшли до збірника, укладеного із 60-ти

¹Про роль українських медиків XVIII ст. в історії медицини див. публікації: Ціборовська-Римарович І. Історія української медицини у стародруках. Українські медики XVIII ст.: їх діяльність та друковані праці. *Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування* : наук. збірник. Острог, 2020. Вип. 4. С. 154–169. Ціборовська-Римарович І. Доктор медицини Андрій Крупинський (11.11.1744–27.04.1783): фахова діяльність і друкована спадщина. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2021. Вип. 13. С. 294–306: іл.

давньогрецьких медичних праць під назвою «Corpus Hippocraticum» (Корпус Гіппократа). Цей збірник тісно пов'язаний із легендарним лікарем та його вченням, він дає уявлення про рівень теоретичної і практичної медицини античного світу. «Corpus Hippocraticum» латинською мовою вперше був виданий Марком Фабієм Кальвусом (Marcus Fabius Calvus) у Римі 1525 р. Наступного року у Венеції, в друкарні Альдів, побачило світ його грецькомовне видання. З ім'ям Гіппократа пов'язано формування медичної деонтології як науки. Перша книга «Корпусу Гіппократа», так звана Клятва Гіппократа – це моральні основи мистецтва зцілення людини. І в наш час актуальні постулати давньогрецького лікаря, серед яких: «Не зашкодь»; «Лікар повинен підтримувати радісну надію на спасіння». Український лікар і історик медицини Савелій Ковнер (1837–1896) присвятив Гіппократові цілий том своєї тритомної праці «Історія давньої медицини» (Київ; Ніжин, 1878–1888), виданої у другій половині XIX ст. У фондах НБУВ зберігається кілька видань праць Гіппократа, серед них – «Opera» (Базель, 1546; ВСРВ, шифр: Pal. 1001), «Opera» (Венеція, 1546; ВІК, шифр: Pal. 1308), «Aphorismorum sectiones septem...» (Базель, 1544; ВІК, шифр: Pal. 1339).

Авл Корнелій Цельс (Aulus Cornelius Celsus; 25 до н. е. – 50 н. е.) – видатний давньоримський учений-енциклопедист, теоретик медицини часів імператорів Августа і Тиберія. Його вчителями у лікарській справі були відомі грецькі медики, котрі практикували у Римі: Мегет, Трифон, Евельпіст. Цельс зібрав численні відомості про хвороби та застосування ліків, заклав основу латинської анатомічної термінології, розробив і запровадив у хірургію лігатуру для перев'язки кровоносних судин. Він – автор енциклопедичної праці «Artes» (Мистецтва), яка складається з 20 книг, присвячених широкому колу тем: риториці, юриспруденції, філософії, військовій справі, сільському господарству та медицині. На жаль, дотепер зберігся тільки розділ, присвячений медицині «De medicina» (Про медицину) з восьми книг. Ця праця вперше побачила світ у 1478 р. Слава Цельса ще у XVI ст. була настільки велика, що видатний лікар Модерної доби Теофраст узяв собі ім'я-псевдонім «Парацельс», яке перекладалося з латинської мови «той, що перевершив Цельса». У НБУВ зберігається праця видатного вченого «Flosculi medicinale» у складі видання «Aricella» (Венеція, 1507; НБУВ, ВСРВ, шифр: Pal. 903).

Клавдій Гален (Гален Пергамський, лат. Galenus Claudius; 129/130–200/202) – давньоримський лікар, грек за походженням, класик античної медицини, природознавець, філософ, особистий лікар римських імператорів Марка Аврелія, Коммода, Септима Севера. Гален вважається основоположником експериментальної фізіології і родоначальником етіології. Він вперше ввів поняття про діючі речовини, що зумовило появу науки фармакології. До нашого часу збереглося приблизно 100 його творів, серед них – 83 медичних. Гален вважав анатомію фундаментом хірургії, а у своїх дослідженнях спирався на метод наукового експерименту. Він систематизував уявлення античної медицини у вигляді єдиного вчення, яке залишалось теоретичною основою медицини фактично до кінця Середньовіччя. Відома теза Галена, яка актуальна і сьогодні: «Добрий лікар мусить бути філософом». Вона підкреслює необхідність для лікаря-фахівця мати не

тільки глибоке знання медичної справи, але й філософське уявлення про побудову і закони Всесвіту, важливою частиною якого є Людина. Праці Галена вперше побачили світ у друкованому вигляді 1490 р. У фондах НБУВ зберігається сім видань творів Галена першої половини XVI ст., серед них виокремимо «*Oregum omnium. [Sec. III–VIII]...*» (Венеція, 1541–1545; ВІК, шифр: Pal. 1702/3-8), «*De affectorum locorum notitia, libri sex...*» (Париж, 1520; ВІК, шифр: Pal. 1683-3), «*De sanitate fuenda libri sex...*» (Тюбінген, 1541; ВСРВ, шифр: Pal. 862).

Діоскорид Педаній (II–I ст. до н. е.) – відомий давньоримський лікар, грек за походженням з Кілікії, займався військовою медициною, супроводжував армію імператора Нерона у військових походах. Його часто називають «батьком європейської фармакології». Праця Діоскорида Педанія «*De medicinali materia libri sex...*» (Франкфурт, 1549; (Про лікарські засоби); НБУВ, ВСРВ, шифр: Pal. 994) відіграла важливу роль у розвитку цієї галузі медицини. В ній подано опис усіх відомих тоді медикаментів рослинного, тваринного та мінерального походження. Найбільшу увагу автор приділив лікам рослинного походження, описавши майже 600 рослин, 1000 медичних препаратів та їхні лікувальні властивості. Він вперше систематизував їх за терапевтичними властивостями.

Один зі списків праці Педанія під умовною назвою «Віденський Діоскорид» (датується початком VI ст., написаний грецькою мовою, має 435 ілюстрацій) завдяки чудовим малюнкам рослинного і тваринного світу став не тільки науковою, але й мистецькою пам'яткою. 1997 р. ЮНЕСКО внесла його до Міжнародного реєстру «Пам'ять світу». «Віденський Діоскорид» був підготовлений для візантійської принцеси Аникії Юліанії. Пам'ять про Діоскорида Педанія увічнено в назвах трьох рослин: діоскорея, діоскорідея, діоскорифілум.

Доба Середньовіччя вписала в історію медицини не одну сторінку, пов'язану із діяльністю закладів освіти, монастирів, муніципалітетів, дала світові цілу низку провідних медиків-науковців.

До них, зокрема, належить славнозвісний **Абу Алі аль-Хусейн Ібн-Сіна**, в латинізованій формі – Авіценна (Avicenna; 980–1037). Перський учений-енциклопедист залишив по собі численні праці з філософії, теології, фізики, математики, астрономії, хімії, поезики, медицини. Ще за життя він удостоївся титулу «Князь лікарів» (Principes medicorum). Фахівці вважають, що Авіценна написав близько 450 праць, з яких до нашого часу збереглося 240, включаючи 150 з філософії та 40 з медицини. Світову славу Авіценні приніс трактат «Канон лікарської науки» у 5 книгах, який, по суті, є зводом досвіду грецьких, римських, індійських і азійських лікарів, а також його власних спостережень як лікаря-практика. У виданні зосереджені відомості з анатомії, хірургії, фізіології, фармакології, подано описи окремих захворювань «*a carite ad calcanem*», інформація про косметичні засоби, протиотруйні речовини, рецептуру. Вже у XII ст. «Канон лікарської науки» було перекладено латинською мовою. Його латиномовні переклади видавалися близько 30 разів. Згадана праця Авіценни була одним із перших друкованих наукових медичних трактатів, який побачив світ 1446 р. Упродовж п'яти століть «Канон лікарської науки» використовувався як обов'язковий посібник для ліка-

рів у середньовічній Європі. У фондах НБУВ зберігається венеційське видання «Канону» 1500 р.: Avicenna. Canon. Libr. 1–5. – Venecii: Apud Simones Bevilaqua, 1500 (НБУВ, ВСРВ, шифр: IA53).

Серед медичних закладів освіти минулого почесне місце займає **Медична школа у м. Салерно** (з 1213 р. – Салернський університет). Цей найвідоміший медичний заклад Італії, заснований 846 р., зберігав спадщину античної медицини. Викладання у школі проводилося за заповітами Гіппократа, тому й називалася вона «Гіппократове товариство» або «Civitas Hippocratica». Навчання тут тривало 9 років, для хірургічної спеціальності – 10. Самостійна практична діяльність його випускникам дозволялася лише після річної роботи під керівництвом досвідченого лікаря.

Викладання анатомії людини у Салернській медичній школі було теоретичне, секції проводилися на свинях. Лише у 1232 р. імператор Священної Римської імперії німецького народу Фрідріх II дозволив 1 раз на 5 років робити секцію на трупах людей [1, с. 57–58; 2, с. 59–60]. Вважається, що саме тут сформувалася традиція використовувати термін «доктор» у значенні «лікар». В її стінах було створено збірку гігієнічних порад під назвою «Правила Салернської школи». Авторство праці приписують президентові Салернської школи, лікарю і поету, італійцю Йоанну Міланському (XII ст.). Вперше книга була надрукована у Кельні 1480 р. За припущеннями фахівців, цей медичний трактат із коментарями є перевиданням праці іншого представника Салернської школи, визначного лікаря і філософа Арнольда з Вілланови (1235–1311). Ця надзвичайно популярна збірка гігієнічних порад відома у численних перевиданнях під загальною назвою «Салернського кодексу здоров'я». У ній у віршованій формі викладено рецепти довголіття, поради з дієтики, токсикології, психології та здорового способу життя. У книгосховищах НБУВ зберігається збірка «Салернського кодексу здоров'я» видання 1612 р. під назвою «Medicina Salernitana» (Франкфурт, 1612; НБУВ, ВСРВ, шифр: Ін. 5827). Серед різних порад про збереження здоров'я привертає увагу така: «Якщо лікарів бракує, хай будуть твоїми лікарями трое: весела вдача, спокій і стриманість у їжі...».

Цілою сторінкою в історії медичної науки, яка розкриває один з аспектів її розвитку в епоху Середньовіччя та Модерної доби, є монастирська медицина. В монастирях навчали лікарського фаху, при них існували шпиталі для хворих та аптеки. Тамтешні лікарі керувалися християнськими морально-етичними нормами, сформульованими в постулатах: «любов до ближнього», «полегшення духовних та фізичних страждань», «допомога бідним та стражденним». І в цьому головне завдання медицини перегукувалося з християнською мораллю.

Медична тематика присутня у правилах католицьких та греко-католицьких орденів. Наприклад, у правилах Ордену василіянів «Summariusz reguł Świętego Oycza Naszego Bazylego, z Reguł Obszernejszych y Krotszych, z Konstytucyi Mniskich, y Nauk Jego Zakonnych, w krotce zebrany» (Почаїв, 1751; с. 113–117; НБУВ, ВСРВ, шифр: Ін. 3208) у розділі XXXIII «О Infirmarij y Chorych» (Про інфермерії та хворих) записано: «О Braci chworych wszelkie staranie byđz ma... o

zdrowie cielesne przez modlitwy, przez lekarzów, y lekarstwa należące. Koszty na to nie żałować...; o potrawach dla nich osobliwsze staranie niech będzie» (Про хворих братів всіляко треба піклуватися... про тілесне здоров'я за допомогою молитви, лікарів і необхідних ліків. Коштів для того не шкодувати. Про їхнє харчування особливо треба дбати).

Одним із джерел дослідження монастирської медицини для сучасних науковців можуть бути фонди монастирських бібліотек. У книгозбірні Острозького єзуїтського колегіуму (її стародруки нині зберігаються у фондах НБУВ), наприклад, знаходилося як мінімум 63 книжки медичної тематики, серед яких – праці 47 лікарів і фармакологів [5]. Із них можна назвати кілька: відома праця з ботаніки німецького лікаря Лонарда Фукса «De historia stirpium commentarii insignes...» (Базель, 1542; НБУВ, ВСПВ, шифр: Pal. 1909); дослідження італійського лікаря Джіроламо Кардано «Opuscula, artem medicam exercentibus utilissima...» (Базель, 1559; НБУВ, ВІК, шифр: Ost.SJ C3084); публікація німецького ботаніка, помолога і фармацевта Валерія Кордуса (Cordus, 1515–1544) «Dispensatorium pharmacorum omnium...» (Нюрнберг, 1598; НБУВ, ВІК, шифр: Ost.SJ B3130); праця визначного голландського клініциста Германа Бургааве (1668–1738) «Tractatio medico practica...» (Лейден, 1751; НБУВ, ВІК, шифр: Ost.SJ A3155). У книгозбірні Бердичівського монастиря босих кармелітів (що нині входить до складу фондів НБУВ) за рукописним каталогом монастирської бібліотеки 1781 р. «Index Librorum Bibliothecae Carmelitarum Discalceatorum Conventus Berdicoviensis, conscriptus in anno 1781 Mense Decembri» (Інститут рукопису НБУВ, ф. 1, спр. 6413) тематичний розділ «Медицина» налічує 69 позицій.

Аналіз змісту медичної літератури у книгозбірнях названих монастирів засвідчує відносно невелику кількість праць з хірургії, що пояснюється об'єктивними причинами. Ця галузь медицини, по суті, залишалася поза увагою лікарів-ченців, бо рішеннями Латеранського собору 1139 р. та Собору в Монпельє 1162 р. заборонялося духовним особам проводити медичні маніпуляції, при яких проливалася кров. Окрім того, заборона Папою Бонифацієм VIII у 1300 р. під страхом відлучення від церкви робити розтини людських тіл після смерті гальмувала розвиток медичних знань.

Модерна доба, як відомо, характеризується великими географічними відкриттями, що справили позитивний вплив на розвиток економічного і політичного життя європейських держав, на поширення ідеологічних постулатів, розвиток природничих наукових знань та розквіт усіх видів мистецтва. У цей період медична наука зробила потужний стрибок у своєму розвитку, вписавши в історію медицини імена багатьох видатних європейських лікарів, серед яких – Парацельс, Дж. Фракасторо, А. Везалій, П. Маттіолі та багато інших.

Ореоль Філіп Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм (1493–1541) – син швейцарського лікаря-хіміка, який увійшов в історію медицини під псевдонімом **Парацельс**. Він став епохою в медичній науці і практиці. Після навчання в європейських університетах, численних подорожей світом Парацельс повернувся до Базеля, де обійняв посаду міського лікаря з правом читати лекції. Його головним

Рис. 1. Портрет П. А. Маттіолі.
Icones virorum illustrium doctrina et eruditione
praestantium... Francofurti, 1669

девізом був афоризм: «Summa doctrix experientia» (Всьому вчить досвід). Парацельс належав до лікарів-новаторів. Він відкидав сліпе поклоніння авторитетам. На знак відмови від будь-яких авторитетів під час вступної лекції Парацельс спалив праці Галена і Авіценни. Частина своїх лекцій лікар проводив безпосередньо біля ліжок хворих, під час екскурсій у полі чи горах. У лікуванні Парацельс почав застосовувати мідь, залізо, миш'як, сурму, мінеральні води. Особливу увагу медик звертав на дозування препаратів. Займаючись хірургією, він виявив анастезуючу дію ефіру. Прогрес медицини вчений вбачав у вивченні природи, використанні досвіду, набутого біля ліжка хворого, в експериментах. Парацельс вимагав високих моральних якостей від лікарів, виступав проти ставлення до медицини як до ремесла і предмета торгівлі. «Не красномовство і знання мов, не вивчення книг і прикрашення титулами творить лікаря, – наголошував вчений, – а лише пізнання таємниць природи». Свої праці він друкував не латинською, а німецькою мовою, щоб вони були зрозумілишими для студентів. Парацельс гостро виступав проти астрології. За бунтарський дух і новаторство у лікарській справі сучасники порівнювали його з Мартіном Лютером, що дуже обурювало фахівця. На подібні порівняння він відповідав так: «Нема потреби [видавати себе] за другого, коли можеш бути самим собою». Новаторства Парацельса вороже сприймалися у медичних колах, медичні факультети виступали проти поширення його праць. Однак, лише до 1600 р. вийшло друком майже 200 творів лікаря [1, с. 71–73]. І це попри те, що вони були включені Церквою до індексу заборонених книг. У НБУВ зберігається страсбурзьке видання праць Парацельса «Орега» (Страсбург, 1603; НБУВ, ВСРВ, шифр: Іп. 384), титульний аркуш якого прикрашає гравійований портрет видатного медика.

Джіроламо Фракасторо (1478–1553) – італійський лікар, фізик, астроном і поет, професор Падуанського університету. В історію медицини він увійшов як епідеміограф та інфекціоніст [1, с. 76–77]. Дж. Фракасторо висунув гіпотезу: епідемічні захворювання викликаються невидимими для ока живими істотами. У своїй основній праці «Про контагій, контагіозні хвороби і їх лікування» він уперше описав висипний тиф як окрему хворобу, заявив про заразність туберкульозу.

Його наукові погляди сприяли більш правильній організації боротьби з цими інфекційними недугами. Дж. Фракасторо відомий також як автор трактату «Про сифіліс або гальську хворобу», в якому подано докладний опис цього венеричного захворювання і вперше у медичну лексику введено термін «сифіліс». Варто зазначити, що Дж. Фракасторо був автором і алегоричної поеми, в якій у віршованій формі змальовано названу хворобу. За сюжетом, героя поеми пастуха Сифіліса за ганьблення Сонця боги карають хворобою. У НБУВ зберігається видання праць Дж. Фракасторо «Орега» (Женева, 1621; НБУВ, ВІК, шифр: Coll. Jabl. 827).

П'єтро Андреа Грегоріо Маттіолі (1501–1577/78) (рис. 1) – італійський лікар, ботанік, особистий лікар Фердинанда II Австрійського Габсбурга (1555), надвірний лікар імператора Священної Римської імперії німецького народу Максиміліана II (1564). Він досліджував такі хвороби, як чума, сифіліс. Світову славу лікар здобув дослідженнями у галузі ботаніки. Він – автор гербарію, який у XVI ст. вважався не тільки навчальним посібником для вченої медичної спільноти, але й був настільною книгою з кулінарними порадами для домашньої кухні. П. Маттіолі особливо відомий своїми коментарями до перекладу праці згадуваного вище Діоскорида Педанія «De medicinali materia...». Його перше видання побачило світ 1544 р. і було без ілюстрацій. Згодом (у 1559 р.) перевидання цієї праці фінансував сам австрійський ерцгерцог Фердинанд II Тирольський (1529–1595), правитель Передньої Австрії й Тиролю, великий меценат, який замовив для книги 50 гравюр у майстернях Аугсбурга, Нюрнберга, Страсбурга. Ім'ям вченого названо кілька квіткових рослин, зокрема всім відома матіола. Праці П. Маттіолі у другій половині XVI ст. публікувалися в друкарнях Венеції, Ліона, Франкфурта латинською, італійською, французькою мовами. У фондах НБУВ зберігається франкфуртське видання (рис. 2) зібрання творів А. Маттіолі «Орега» (Франкфурт на Майні, 1598; НБУВ, ВСРВ, шифр: In. 354).

Основоположною галуззю медицини була і залишається анатомія, яку вже згадуваний К. Гален справедливо вважав фундаментом хірургії, а У. Гарвей декларував порівняльну анатомію як основу медичної науки. Фонди НБУВ зберігають видання праць провідних анатомів минулого.

Рис. 2. Титульний аркуш видання: Matthioli P. A. Opera. Francofurti, 1598

Рис. 3. Титульний аркуш видання
праці У. Гарвея
«Exercitationes de generatione animalium»
(Амстердам, 1651)

Андреа Везалій (1514–1564) – бельгійський учений, професор Падуанського університету, основоположник наукової анатомії та її реформатор [1, с. 74–75]. Він першим розробив у деталях правильну методику секції, спираючись на докладне дослідження людських тіл, виправив близько 200 істотних помилок в анатомії К. Галена. Результати своєї багаторічної праці виклав у трактаті «De humani corporis fabrica, libri septem», опублікованому у Базелі у 1543 р., ілюстрованому учнем Тіціана художником Стефаном Ван Калькаром (1499–1546). Друге його видання, яке побачило світ теж у Базелі 1555 р., було розширеним, переробленим і краще виданим поліграфічно (НБУВ, ВСРВ, шифр: In. 357). Праця А. Везалія – перший досвід графічного зображення натуральних препаратів, і є по суті анатомічним атласом.

Уїльям Гарвей (1578–1657) – видатний англійський лікар, анатом, фізіолог, ембріолог, природознавець, професор Медичної колегії анатомії і хірургії, надвірний медик англійських королів із династії Стюартів Якова I (1566–1625) і Карла I (1600–1649),

який відкрив велике коло кровообігу [1, с. 78–79]. У. Гарвей вважається засновником сучасної фізіології та ембріології. Він доводив, що основою медичної науки повинна бути порівняльна анатомія. Його дослідження з ембріології дали потужний поштовх розвитку теоретичного й практичного акушерства. Відкрите вченим велике коло кровообігу не тільки докорінно змінило уявлення про походження багатьох хвороб, але й сприяло становленню фізіології як науки. З появою його книжки про мале і велике кола кровообігу, яка мала назву «Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus» (Анатомічне дослідження руху серця і крові у тварин, 1628), у медицині розпочалася епоха активних досліджень. Теорія циркуляції крові У. Гарвея викликала нищівну критику в церковних і наукових колах. Учений втратив лікарську практику, все своє майно. У праці «Exercitationes de generatione animalium» (Дослідження про походження тварин) (Амстердам: Лодевейк Ельзевір, 1651; НБУВ, ВСРВ, шифр: Elz. 188) вчений виклав власну теорію ембріогенезу живородних тварин, висновок якої містить у собі знаменитий вислів автора: «Omne vivum ex ovo» (Все живе з яйця). Титульний аркуш ельзевірівського видання праці яскраво ілюструє цей афоризм (рис. 3).

Йоханн Сваммердам (1637–1680) – голландський лікар, анатом. Він дослідив процес дихання і вперше виклав точну анатомію комах, розробив спосіб консервації анатомічних препаратів, який давав змогу зберігати їхню природну форму. У фондах НБУВ творча спадщина вченого представлена двома його працями: «De respiratione» (Лейден, 1661; НБУВ, ВСРВ, шифр: In. 1717) і «Miraculum naturae, seu uteri muliebris fabrica» (Лейден, 1717; НБУВ, ВІК, шифр: Mik. 114).

Стефан Бланкар (1650–1704) – голландський медик, анатом. За його працею «Anatomia practica rationalis. Sive Rariorum cadaverum morbis denatorum anatomica in spectio. Accedit item tractatus novus De Circulatione sanguinis per tubulos deque eorum valvulis &c.» (Амстердам. 1688; НБУВ, ВСРВ, шифр: In. 4019) в ті часи майже всі студенти навчалися анатомії. В ній автор зосередився, зокрема, на розробленні проблеми клініко-анатомічних кореляцій, виклав початкові відомості про мікроскопічну анатомію, досить ретельно представив учення У. Гарвея про кровообіг. С. Бланкар виявив капілярну систему, але не надав цьому відповідного значення. Вчений був ініціатором і укладачем 3-томного «Медико-фізичного збірника», виданого в Амстердамі у трьох томах 1680–1686 рр. Рукописна провенієнція примірника «Anatomia practica rationalis», який нині зберігається у фондах НБУВ, засвідчує його приналежність у минулому українському лікарю, письменнику Остапу Рудиковському (1784–1851) [3, с. 464–465]. Текст провенієнції такий: «Aggregatus ad numerum Librum / Eustathii Rudykowskij. / Apr. 26 die, 1808 Anno» (Належить до книг Остапа Рудиковського. Квітня 26 дня, 1808 року). О. Рудиковський – випускник Києво-Могилянської академії, медичну освіту здобув у Петербурзькій медико-хірургічній академії. Служив штаб-лікарем у Томському піхотному полку, брав участь у франко-російській війні 1812–1815 рр. Дружив із першим ректором Київського університету св. Володимира Михайлом Максимовичем. Після відставки працював у київській Кирилівській лікарні. О. Рудиковський зібрав велику і цінну бібліотеку, виявляв інтерес до історії, політики, займався літературною творчістю, друкувався у часописі «Киевская старина».

Важливим складником медицини була і залишається хірургія, яку неможливо оминути в історії медичної науки. У книгосховищах НБУВ зберігаються видання праць двох провідних хірургів минулого: А. Паре і П. Діоніса.

Амбруаз Паре (1510–1590) – видатний французький хірург, який удосконалив операції по ампутації кінцівок, застосувавши лігатуру артерій. Він рішуче виступав проти припікання ран розпеченим залізом або кип'ячою олією, запропонував протези для кінцівок і ока. Лікар-практик залишив по собі багату спадщину в галузі хірургії та акушерства [1, с. 80]. У НБУВ зберігається лише франкфуртське видання його праці «Opera chirurgica...» (Франкфурт на Майні, 1594; НБУВ, ВІК, шифр: A.V. XI. 408), прикрашене портретом хірурга.

П'єр Діоніс (1643–1718) – провідний французький хірург свого часу, надвірний лікар французького короля. Він зробив революцію в хірургічних ринологічних інструментах, описавши п'ять різних методик усунення поліпів за допомогою створеного ним інструментарію, використовував і удосконалив кровоспинні турнікети. Французький король Людовік XIV (1638–1715) призначив його хірургом у медичній

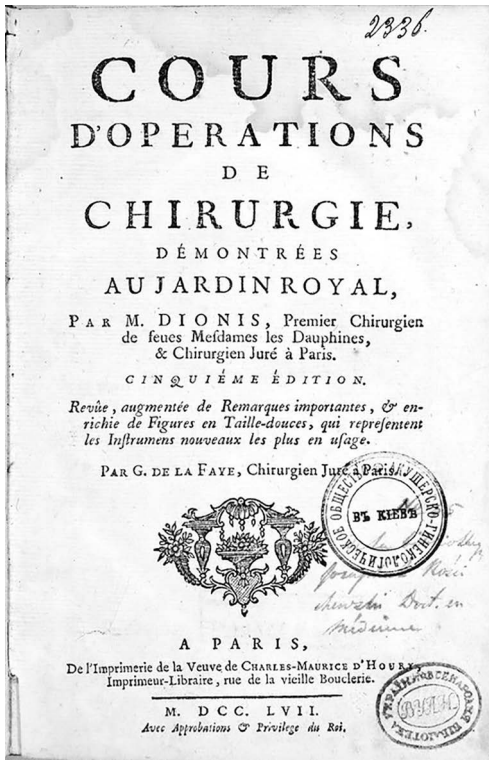

Рис. 4. Титульний аркуш праці П. Діоніса
«Cours d'operations de chirurgie...»
(Париж, 1757)

Рис. 5. Портрет П. Діоніса у виданні
«Cours d'operations de chirurgie...»
(Париж, 1757)

школі «Королівського саду» для викладання «анатомії відповідно до циркуляції крові», бо медичний факультет Паризького університету не визнавав відкриття У. Гарвеєм великого кола кровообігу. У відкритому «Королівському саду» П. Діоніс робив операції та прозекцію, у т. ч. і при глядачах, що було модним у ті часи. Він написав працю з оперативної хірургії, яка стала незамінним посібником для хірургів. Її перше видання побачило світ 1707 р. У фондах НБУВ представлено видання 1757 р. (рис. 4): «Cours d'operations de chirurgie démontrées au Jardin Royal...» (Париж, 1757; НБУВ, ВСРВ, шифр: In. 2368), прикрашене портретом хірурга (рис. 5) та ілюстроване гравюрами із зображеннями хірургічних інструментів.

Фармакологія як галузь медичної науки тісно пов'язана з ботанікою, яка тривалий час, по суті, була частиною медицини. Знання з ботаніки зосереджувалися, як правило, у гербаріях, ботанічних атласах, фармакопєях, що укладалися лікарями. В них подавалися не тільки описи рослин та їх зображення, а й інформація про їхні лікувальні властивості та способи приготування ліків.

Найранішим подібним виданням, яким володіє НБУВ, є «Herbarius» (Лувен, са 1484–1485; НБУВ, ВСРВ, шифр: IA159(1)). Ця інкунабула має 150 ілюстрацій-дереворитів «аптечних рослин», передрукованих із перших ботанічних ілюстрацій з аналогічного видання 1484 р., опублікованого в Майнці Петером Шефером.

Рис. 6. Титульний аркуш видання:
Fuchs L. De historia stirpium...
Basileae, 1542

Рис. 7. Портрет Л. Фукса у виданні:
Fuchs L. De historia stirpium...
Basileae, 1542

До цього виду видань відноситься і знаменита праця **Леонарда Фукса** «De historia stirpium commentarii insignes...» (Базель, 1542; 2-е вид.; НБУВ, ВСРВ, шифр: Pal. 1183) – перше прижиттєве видання латинською мовою, яке вважається найранішим монументальним ботанічним трактатом. Її автор – німецький лікар, один із трьох основоположників ботанічної науки, поряд із Отто Брунфелсом (Brunfels) і Ієронімом Боком (Bock). Л. Фукс був професором медицини у Тюбінгенському університеті, лейб-медиком бранденбурзького маркграфа Георга (1528–1531), досліджував і боровся з чумою. Він заснував ботанічний сад у Тюбінгені, який вважається одним із найдавніших у світі. Видання «De historia stirpium commentarii insignes...» (рис. 6) містить описи 400 диких і 100 культивованих рослин та відомості про їх медичне застосування. Книга ілюстрована 512 дереворитами. Ілюстрації виконані художниками Альбрехтом Меєром (Meyer), який малював рослини за вказівками Л. Фукса, Генріхом Фульмауером (Füllmauer), котрий переносив малюнки на дерев'яні дошки, і гравером Рудольфом Шпекліном (Speckle), який вирізав зображення на дереві. Цікавим і рідкісним є той факт, що базельське видання прикрашає не тільки портрет-дереворит автора трактату (рис. 7), а й портрети художників-ілюстраторів (рис. 8).

Рис. 8. Портрети художників Генріха Фульмаєра і Альберта Мейєра у виданні Fuchs L. De historia stirpium... Basileae, 1542

Наукові заслуги Л. Фукса були належним чином оцінені нащадками. На його честь названо рослину фуксію, відкриту 1696 р. французьким вченим Ш. Плюм'є, його ім'ям названо астероїд, відкритий у 1994 р.

Для медичної науки в Речі Посполитій другої половини XVI – початку XVII ст. важливою подією стала поява друком трьох видань, які побачили світ у Кракові і були тісно пов'язані з лікарською справою.

Перше – «Herbarz» Марціна Сенніка (Краків: Друкарня Миколая Шарфенберга, 1568; НБУВ, ВСРВ, шифри: In. 44). Його автор походив із міщанської родини, не мав медичної освіти, знав німецьку, латинську, гебрайську мови і працював перекладачем, але виявляв великий інтерес до ботаніки. У своїй праці він ввів 800 польськомовних назв рослин паралельно із латинськими назвами, що посприяло розвитку польськомовної ботанічної термінології.

Друге – «Herbarz polski» (Краків: Друкарня Лазажової, 1595; НБУВ, ВСРВ, шифри: In. 74) авторства доктора медицини, ботаніка, лікаря великого коронного гетьмана, краківського каштеляна Яна Тарновського Марціна з Ужендова, який отримав медичну освіту у Падуї і Венеції. Видання оформлене дереворитами із зображенням рослин, що ілюструють тексти про їх медичні властивості.

Третє – «Zielnik herbarzem z języka łacińskiego zowią...» (Краків, 1613; НБУВ, ВСРВ, шифри: In. 358) Шимона Сиренського (1541–1611), який навчався у Краківському університеті, згодом викладав лікарську справу в Альма Матер і став деканом медичного факультету Краківського університету. До XVIII ст. ця праця в Польщі була найкращою з фармакологічної тематики. Усі свої кошти автор витратив на підготовку видання до друку, але не дочекався його виходу у світ. Після смерті Ш. Сиренського підготовчими видавничими роботами опікувався Габріель Яніцій, та коли забракло коштів, шведська принцеса, сестра польського

короля Зигмунта III Вази (1566–1632) Анна Вазовна (1568–1625) продовжила субсидювати видання.

Серед ботанічних видань XVIII ст. чільне місце посідає кількатомна праця «Phitantoza iconographia» (Регензбург, 1737–1745; ВСПВ, шифр: R. 6098-6101), укладена німецьким аптекарем і ботаніком Йоганном Вільгельмом Вайнманом (Weinmann; 1683–1741). Видання було завершено після його смерті Амброзієм Карлом Білером (1693–1747). У виданні проілюстровано понад 4000 рослин на 1025 дошках. Техніка виконання гравюр – меццоцінта. До ілюстрування долучилися провідні майстри різця того часу: Георг Діонізій Ерет (Ehret; 1708–1770) – ботанік і провідний художник рослин; Бартоломій Зойтер (Сеутер, Сейтер; 1678–174); Йоганн Георг Ніколаус Дітеріхс; Йоганн Еліас Рідінгер (1698–1767) – живописець, гравер, видавець, один із найвідоміших анімалістів XVIII ст.; німецький гравер Йоганн Якоб Хайд (Haid; 1704–1767).

Висновки. Виразом квінтесенції лікарського фаху в усі часи може стати віршований напис філософського змісту, вміщений на екслібрисі доктора медицини ХХ ст. Станіслава Спіттала (Spittala; (1891–1964)): «Szukać i badać, wstawać, upadać, po cierniach kroczyć, z śmiercią bój toczyć, lec na cmentarzu pod śmierci strażą, to jest nędzarza życie lekarza» (Шукати й вивчати, вставати і падати, по тернах крокувати, зі смертю воювати, лягти на цвинтарі під Смерті вартою, то є Лікаря життєвою дорогою)².

Підсумовуючи викладений матеріал, можемо сказати, що стародруки медичної тематики візуалізують історію медицини, унаочнюють наукові досягнення медиків минулого, надають можливість ознайомитися з оригінальними текстами праць лікарів-новаторів. Провенієнції, які несуть у собі примірники видань, інформують про їх розповсюдження та користування ними у минулому, і, нарешті, зберігають пам'ять про самовіддану працю лікарів.

Список бібліографічних посилань

1. Верхратський С. А. Історія медицини. Вид. 2-е, перероб. і доп. Київ : Вища школа, 1974. 334 с.
2. Голяченко О. М., Ганіткевич Я. В. Історія медицини. 2-е вид., допов. Тернопіль : Укрмедкнига, 2016. 326 с.
3. Кисво-Могілянська Академія в іменах. XVII–XVIII ст. : енциклопедичне видання. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. 736 с.
4. Ciborowska-Rymarowicz I. Druki medyczne i botaniczne w księgozbiornie kolegium jezuitów w Ostrogu. *Hereditas Monasteriorum*. Vol. 4. Wrocław, 2014. S. 161–171.

References

1. Verkhratskii, S. A. (1974). *Istoria medycyny*. Vyd. 2-e, pereroblene i dopovnene [History of Medicine. 2-d ed., remake and supplement]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

² С. Спіттал – вільно практикуючий лікар на Поділлі, родом із Залізець (нині с. Залізці, Зборівського р-ну Тернопільської обл.), де пройшло його дитинство і де він мав лікарську практику, «organizował odczyty i wystawy, gromadził zbiory muzealne». Автор праці «Lecznictwo ludowe w Załóżcach i okolicy. Materiały dotyczące sposobów leczenia, ziołarstwa, wierzeń, zabobonów i znacharstwa». *Rocz. Podolski*, 1938. T. 1. S. 62–225 / Organ Polsk. Towarzystwa Przyjaciół Nauk, poświęcony sprawom i kulturze Podola. T. 1. (Тернопіль, 1938).

2. Holiachenko, O. M., & Hanitkevych, Ya. V. (2016). *Istoria medycyny*. 2-e vyd., dopov. [History of Medicine. 2-d ed., supplement]. Ternopil, Ukraine. [In Ukrainian].
3. (2001). *Києво-Могилянська Академія в іменах. XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання [Kyievo-Mohylianska Academy in names. XVII–XVIII century. Encyclopaedic edition]*. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Tsiborovska-Rymarovich, I. (2014). *Druki medyczne i botaniczne w księgozbiorze kolegium jezuitów w Ostrogu [Medical and botanical books in the Ostroh Jesuit College Library]*. In *Hereditas Monasteriorum* (Vol. 4, pp. 161-171). Wrocław, Poland. [In Polish].

Iryna Tsiborovska-Rymarovich,

<https://orcid.org/0000-0002-5025-0767>,

Candidate of Historical Sciences,

Senior Researcher,

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

3 Holosiivskiy Ave., Kyiv 03039, Ukraine

e-mail: ciborirena@ukr.net

MEDICAL OLD PRINTS IN THE FUNDS OF THE V. I. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE

The purpose of the article is to reveal more deeply the uniqueness of the collection of old prints of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine for modern research in the field of the history of medicine, to present the old medical prints stored in the collections of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine as documentary sources for the study of the history of world medicine. **The methodological basis** of the publication is the general scientific principles of historicism, systematicity and objectivity. Achieving the set goal was implemented with the help of a number of scientific methods used in historical-bookscience and historical-library studies: book studies, bibliographic, paleographic, source studies, comparative. **Scientific novelty**: copies of medical old prints of the XV–XVIII centuries. from the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine funds authorships of Western European physicians and pharmacologists have not been the object of bibliographic research until now. The historical and bibliographic characteristics of the presented editions visualize the history of medicine, illustrate the scientific achievements of physicians of the past, and facilitate familiarization with the original texts of the works of innovative doctors. The source analysis of provenances, which contain copies of publications, informs about their distribution and use in the XVI–XIX centuries. Ownership notes, ex-libris and super-ex-libris of medical old prints of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine record their existence in the possession of physicians, pharmacists, storage in monastery book collections and private libraries of people not related to medical activities. **Conclusions**: in the context of the scientific achievements of the leading physicians of the past, a description of the editions of their main works in various fields of medicine (anatomy, surgery, therapy, infectious diseases, pharmacology, embryology) that are currently kept in the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine funds is presented. Among them are the works of physicians of Antiquity and the Middle Ages: Hippocrates, K. Galen, Celsus, Dioscorides Pedanius, Avicenna; physicians of the Modern era: anatomists – A. Vesaliy, S. Blancar, J. Swammerdam, U. Harvey; the innovative doctor Paracelsus; surgeons – A. Pare and P. Dionis; infectious disease specialist D. Fracastoro; pharmacologists – L. Fuchs, P. Matioli, Y. V. Weinman. It was emphasized that old medical publications are an important segment of the information resource of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine and deserve the due attention of domestic researchers.

Keywords: medical old prints, bookscience, history of medicine, funds of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Hippocrat, Avicenna, Paracelsus.

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

3 Holosiivskiy Ave., Kyiv 03039, Ukraine

e-mail: ciborirena@ukr.net

Стаття надійшла до редакції 14.07.2022 р.